

Ольга Спектор

Особливості розвитку та застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів в Україні

У статті аналізуються передумови запровадження системи альтернативного вирішення цивільно-правових спорів в Україні, розглядаються актуальні проблеми, які потребують вирішення для прискорення процесу запровадження системи АВС.

In the article the conditions to constitute the alternative decision system of civil disputes in Ukraine are analyzed, urgent problems that need to be solved to accelerate the implementation of the alternative decision system are considered.

Перехід України до ринкових відносин наприкінці ХХ ст. супроводжувався серед іншого підвищенням ролі приватного права, визнанням принципу свободи договору, що сприяло виникненню об'єктивних передумов для впровадження системи альтернативного вирішення цивільно-правових спорів. Разом з тим варто зазначити, що становлення системи АВС в Україні відбувається дуже повільно.

Особливості застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів можна охарактеризувати за передумовами запровадження системи АВС, що склалися в Україні.

Передумови запровадження системи АВС в Україні можна поділити на позитивні й негативні.

Позитивні – це передумови, що виникають у зв'язку з досягненням певного рівня розвитку, що дає можливість та / або сприяє застосуванню способів АВС для вирішення цивільно-правових спорів.

Негативні – це передумови, що, так би мовити, змушують шукати ефективніший та раціональніший спосіб вирішення цивільно-правових спорів.

Позитивні передумови, у свою чергу, можна поділити на внутрішні та зовнішні. До позитивних внутрішніх передумов насамперед належать наявність національної правової традиції у зазначеній сфері, а також розвиток ринкових відносин, підвищення ролі приватного права та запровадження принципу свободи договору.

Наявність національної правової традиції у сфері застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів, особливості та етапи її розвитку, передусім пов'язані з історією розвитку на українських землях третейського судочинства.

Як було зазначено у розділі 1, третейський розгляд як спосіб вирішення спорів має давню історію і широко застосовувався вже у стародавньому світі, причому вже у той період сформувався один з його головних принципів – третейський суд має бути максимально відстороненим від обох сторін спору. Щодо історії розвитку третейського розгляду на українських землях, то слід зазначити, що цю форму вирішення спорів широко застосовували в Київській Русі вже у період середньовіччя.

Головне призначення третейського суду в Київській Русі полягало не у суворому дотримуванні букви закону, а у припиненні ворожнечі, розбрату, що відображувалося у його назві того періоду – *compromissum*, що в перекладі з латини означало – позасудова угода про те, щоб віддати спір на розгляд третейському судді). Таке головне призначення третейського суду відображувалося й у формуванні його складу: до третейських судів обирали не стільки знавців закону, скільки «добрих людей», тобто добрих й у громадянському, й у моральному розумінні.

Староруський третейський суд існував у різних формах:

- третейський суд із суперарбітром, роль якого часто виконував митрополит;
- третейський суд без суперарбітра, що складався з декількох осіб, яких очолював ігумен;

СПЕКТОР Ольга Михайлівна,

доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Київського міжнародного університету.

– мировий ряд – досить поширена форма закінчення спорів мировою угодою за участю «рядців і послухів».

Вже у той період з'являється поняття «третейська угода», яка докладно регулювала процедуру третейського розгляду. На першому етапі князі мали вислати зі спірних справ від кожної сторони своїх бояр. Якщо бояри не знаходили спільного рішення, вони зобов'язані були обрати третього суддю. Спосіб вибору третього судді давали на розсуд боярам або його чітко регламентували в грамоті. Наприклад, зазначали, що третій суддя має бути з тієї самої місцевості, має бути митрополитом, князем тощо. Небажання обирати третього суддю було підставою для звинувачення тієї сторони, яка ухилялася від такого обрання.

Спочатку третейську угоду уклали в усній формі. Із впровадженням письмової форми відповідний документ стали називати «записом».

Рішення третейських суддів за староруським правом мало статус «точки зору», «думки» (*sententia*), яку одразу повідомляли сторонам. Рішення третейських суддів мусило бути одностайним і одразу набувало силу остаточного.

Необхідно підкреслити, що вирішення спорів у третейських судах було найоптимальнішим варіантом як для князівської верхівки у період роздробленості Київської Русі під час постійних міжособистих конфліктів, так і для нижчих верств населення, для яких стимулом звернутися саме до третейського суду було досить високе мито державних судів.

Пізніше на українських землях Великого князівства Литовського успішно співіснували інститут полюбовних і приятельських судів та система «приказань» або доручень, що у кожному конкретному випадку давав великий князь як своїй Раді, так і своїм намісникам, старостам чи воєводам стосовно здійснення третейського розгляду спорів з різних питань. Однією з історичних рис третейських судів цього періоду було те, що виникнувши при дворі великого князя, вони однаково відповідали та вдовольняли потреби влади і населення. Влада з їх допомогою мала чудову можливість розвантажити великокнязівський суд від надмірної кількості справ, а отже, господар не заперечував намірам сторін звернутися до третейського суду. В свою чергу, населення приваблювали значно менша тривалість вирішення справи та вигідніші, порівняно з передбаченими законом, умови примирення. Часто траплялись випадки, коли відповідачі навмисно чинили перешкоди розгляду справи у державному суді з метою перенести слухання до третейського суду.

Уже в той період винило питання щодо забезпечення виконання та оскарження рішення третейського суду. Так, Статут 1566 р. зазначав, що у разі відмови однієї зі сторін виконувати рішення третейського суду, інша має право звернутися до земського суду, який мав забезпечити його виконання. Якщо компромісу не могли досягти третейські судді, справу передавали до земського суду, який спільно з третейськими суддями виносив вирок.

Статут 1588 р. визначив земський суд як апеляційну інстанцію для третейських судів. У такому разі земський суд мав право ухвалити рішення і без особистої присутності однієї зі сторін.

Отже, завдяки діяльності третейських судів у цей історичний період населення мало можливість активно і вільно залучатися до судової влади, а суд вперше на українських землях відокремлювався від адміністрації.

Надалі пошуки ефективного механізму АВС, який дав би змогу розвантажити державну судову систему, тривали упродовж майже двох століть. Про це свідчить той факт, що лише за період з 1734 по 1831 р. у Росії було прийнято понад 20 законодавчих актів, які регламентували створення й функціонування третейських судів, порядок розгляду та вирішення спорів у третейських судах по справедливості та ustalених звичаєвих нормах [1].

15 квітня 1831 р. було затверджено Положення про третейський суд, яке практично скасовувало всі попередні нормативні акти, що регулювали організацію та діяльність третейських судів. З цього часу і до судової реформи 1864 р. існували так звані узаконені третейські суди, які розглядали спори між членами товариств, справи акціонерних компаній, тобто по суті корпоративні спори. Суди під час вирішення спорів керувалися комерційними правилами і звичаями. Сторони спору самостійно визначали на підставі якого конкретного договору чи звичаю третейський суд мав вирішувати їх спір. У протилежному випадку третейські судді вирішували спір за законом. Якщо одна із сторін ухилялася від обрання третейського судді, то він призначався представниками судової влади. Як правило, посередниками призначали службовців урядового суду, які не могли відмовитись від цього обов'язку. Відмінність добровільного третейського суду від узаконеного полягала в тому, що він встановлювався за добровільною згодою сторін і його рішення було остаточним і оскаржено не підлягало. Під час проведення судової реформи 1864 р. у Росії було збережено форму третейського суду в Уставі цивільного судочинства, проте скасовано узаконені третейські суди і залишилися лише добровільні третейські суди. Крім того, з підвідомчості було виключено справи, пов'язані з інтересами казенних установ, земельних, міських і сільських общин, а також справи по спорах про нерухоме майно у разі, коли серед сторін спору були особи, обмежені за законом у правах володіння та розпорядження ним.

За радянського періоду інститут третейського судочинства також не залишився поза увагою, нова влада визнала його як засіб захисту порушених або спірних прав. Так, положення про можливість звернення до третейського суду по цивільних спорах було закріплено у ст. 5 Декрету про суд від

24 листопада 1917 р. і в Декреті про суд від 16 лютого 1918 р. Третейський розгляд допускали навіть одним третейським суддею, а скарги на рішення третейського суду розглядали з'їзди мирових суддів. Наприкінці 20-х років XX ст. у період НЕПу в радянській державі інститут третейського суду успішно використовували приватні підприємці, які були зацікавлені в тому, щоб їх спори не стали надбанням гласності.

16 жовтня 1924 р. постановою ВЦВК було затверджено Положення про третейський суд і включено як додаток до гл. 22 Цивільного процесуального кодексу РРФСР 1923 р. Відповідні положення про третейський суд були відтворені в межах ЦПК УРСР 1924 та 1929 рр.

Можливість створення арбітражних комісій з правами третейського суду при товарних біржах передбачалась постановою РТО РРФСР від 23 серпня 1922 р. Постановою ЦВК та РНК від 17 червня 1932 р. при Всесоюзній торговій палаті було створено Зовнішньоторговельну арбітражну комісію, яка функціонувала на засадах третейського судочинства.

Щодо спорів, які виникали між радянськими організаціями, державна монополія відносно власності, заснована на жорсткій договірній і плановій дисципліні, а також панування ідеологічної концепції повного державного підкорення цивільної юрисдикції, не давало змоги використовувати переваги третейського розгляду, оскільки за будь-якого результату справи відбувалося лише «переливання» власності в замкнутій системі державних підприємств, установ і організацій. Отже, потреби в альтернативних формах вирішення спорів просто не виникало.

Формальна можливість використання третейської форми вирішення спорів між підприємствами, установами та організаціями у сфері здійснення господарської діяльності виникла з прийняттям Радою Міністрів СРСР Постанови від 23 липня 1959 р. «Про поліпшення роботи державного арбітражу», в якій зазначалось про доцільність розгляду третейськими судами спорів з найважливіших справ.

Надалі організація і порядок діяльності третейських судів визначалась Додатком Положення про третейський суд Додатку № 2 до Цивільного процесуального кодексу Української РСР від 18 липня 1963 р. та Положенням про третейський суд для вирішення господарських спорів між об'єднаннями, підприємствами, організаціями й установами, затвердженим постановою Державного арбітражу СРСР від 30 грудня 1975 р.

Однак в умовах адміністративно-командної системи третейський суд не набув широкого поширення та законодавчого розвитку у радянський період. Навіть позиція деяких учених-процесуалістів (наприклад, М.Х. Хутиз) стосовно інституту третейського судочинства зводилася до того, щоб взагалі вилучити з цивільного процесуального законодавства відповідні положення про третейські суди. Так, зокрема й у статті юридичного словника, присвяченій третейському суду, було зазначено, що «В СРСР громадяни не користуються третейським судом, тому що повністю довіряють народним судам» [2, с. 13].

Отже, як бачимо, в Україні історично сформувалася певна національна традиція третейського вирішення спорів. Серед інших способів АВС, аналіз яких було зроблено у розділі 2, на українських землях традиційно використовували переговори та претензійний порядок. Щодо інших способів, зокрема медіації, то, вбачається, що їх впровадження в українську правову систему належить до так званого явища правового акультуррації, під яким розуміють щеплення однієї правової системи до іншої, і, як розглядається далі, правова система України сьогодні є готовою до сприйняття цих способів АВС.

Із набуттям Україною незалежності змінюється і загальна спрямованість правового регулювання, особливо у сфері приватноправових відносин. Говорячи про сучасні передумови запровадження застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів в Україні, слід згадати про таку значну подію у розвитку національного цивільного законодавства та утвердження принципів приватного права в Україні, як прийняття 16 січня 2003 р. Верховною Радою України нового Цивільного кодексу України, що заснований на принципово новій – приватноправовій – концепції регулювання особистих немайнових і майнових відносин на основі юридичної рівності, вільного волевиявлення, майнової самостійності їх учасників.

Розглядаючи нові кодифіковані законодавчі акти України,

Є.О. Харитонов [3, с. 42–43] характеризує новий Цивільний кодекс України як «пасіонарний», тобто такий, що є «реалізацією концепції» та «вносить істотні зміни у рівень регулювання суспільних відносин, переводячи його у нову якість, внаслідок чого впливає на суспільні відносини, що регулюються ним».

У свою чергу, С.В. Ківалов [4] слушно зазначає, що новий Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р., займає серед інших кодексів особливе місце. Це пояснюється тим, що він належить до основних законодавчих актів, які призначені визначати правове становище особистості у суспільстві, її взаємовідносини з державою, тобто є основою громадянського суспільства та правової держави. Визначаючи основи правового регулювання громадянських відносин в умовах суттєвих суспільних та економічних перетворень у суспільстві,

Цивільний кодекс займає провідне місце серед інших актів, покликаних регулювати правове положення особистості, відношення власності, торговельний обіг, визначати принципи господарської діяльності тощо.

До зовнішніх позитивних передумов належить, з одного боку, доведена досвідом розвинених демократичних країн світу перспективність системи АВС з огляду на її загальновизнані переваги: економія часу й коштів, можливість збереження ділових відносин, високий рівень добровільного виконання рішень тощо. З іншого боку – прагнення України до повноправного членства у таких міжнародних інституціях, як Світова Організація Торгівлі (СОТ), Європейський Союз (ЄС), зайняття нею гідного місця у світовому співтоваристві вимагає слідування сучасним правовим тенденціям, зокрема, щодо забезпечення захисту прав та охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб, розширення можливостей такого захисту й надання права вибору способу захисту, в тому числі на умовах альтернативності.

У травні 2008 р. Україна стала повноправним, 152-м членом СОТ, що, безумовно, відкриває нові перспективи для розвитку національної економіки. Однак таке розширення сфери комерційних інтересів неодмінно призведе і до зростання кількості цивільно-правових спорів з іноземним елементом. У зв'язку з цим слід згадати, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. іноземний елемент – ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулює цей Закон, та виявляється в одній або кількох з таких форм:

- хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою;
- об'єкт правовідносин перебуває на території іноземної держави;
- юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, був чи є на території іноземної держави.

Застосування системи АВС під час вирішення цієї категорії спорів дасть можливість уникнути таких труднощів, як проблема вибору права та проблема забезпечення виконання рішень. І хоча Закон України «Про третейські суди» виключає з підвідомчості третейських судів справи, у яких хоча б одна із сторін спору є нерезидентом України, Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» зазначає, що до міжнародного комерційного арбітражу за угодою сторін можуть передаватися спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, які виникають під час здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї зі сторін перебуває за кордоном, а також спори підприємств з іноземними інвестиціями і міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, між їх учасниками, а також їх спори з іншими суб'єктами права України [5]. Крім того, цю категорію справ можна успішно вирішувати за допомогою переговорів, медіації, омбудсмена тощо.

Характеризуючи позитивні зовнішні передумови, вважаємо за доцільне навести вислів В. Самохвалова [6], який зазначає, що сьогодні демократичне суспільство готове та здатне вирішувати конфлікти, обминаючи державні суди через використання примирливих процедур та третейського розгляду. З їх допомогою спори вирішуються набагато швидше, потребують менших фінансових затрат, крім того, третейські суди та інші процедури альтернативного вирішення спорів здатні значно розвантажити державну судову систему. Водночас, як зазначає І. Бережна [7], умови євроінтеграції України та членство у СОТ усе одно з часом змусять її налагодити роботу способів АВС. Разом з тим можна виділити й негативні передумови запровадження в Україні системи АВС.

Серед негативних передумов насамперед слід назвати проблему перевантаження судів, у тому числі цивільно-правовими справами, у яких відсутній спір про право або справи є малозначущими і повний судовий розгляд не є необхідним. Так, за даними дослідження Міжнародної фінансової корпорації, досить поширеними в Україні є спори з фінансових питань, зокрема фінансових позик і боргів, що складають 36 % усіх спорів опитаних підприємств [8]. Зрозуміло, що неповернення позик і боргів найчастіше викликано об'єктивними причинами, тому пошук компромісного рішення є найдоцільнішим для обох сторін. Перевантаження ж державних судів цими категоріями справ призводить до гальмування роботи судової системи загалом та, як наслідок, зниження якості розгляду складних справ. Отже, запровадження системи АВС як альтернативи державному правосуддю, що сприятиме його розвантаженню, є своєчасним і вкрай необхідним.

Характеризуючи негативні передумови, не можна лишити поза увагою і проблему державного забезпечення функціонування судової системи, на чому наголошують й міжнародні інституції. Так, у прийнятій 4 жовтня

2010 р. Резолюції ПАРЕ № 1755(2010) «Функціонування демократичних інституцій в Україні» зазначено про необхідність усунення всіх форм корупції в судовій владі під час забезпечення незалежності судів (п. 7.3.1), а також забезпечення належного фінансування судової системи з державного бюджету, оскільки поточна ситуація хронічного недофінансування збільшує можливості для корупції та підриває верховенство права (п. 7.3.8) [9].

Отже, проблемами нинішньої судової системи України та судочинства є також корпоративність суддівського корпусу, заангажованість частини суддів на певних політиків, органи влади чи бізнес-групи. Все це не сприяє довірі людей до судів і суддів. За даними соціології, у 2006 р. лише 1,7 % населення довіряє судам повністю, 12 % – переважно довіряють. Лише трохи більше 2 % опитаних звертались до суду та отримали там допомогу [10].

Отже, необхідність запровадження системи АВС впливає сьогодні не лише з проблем і недоліків державної судової системи, а також із проблем, перед якими опиняються учасники комерційних відносин.

До речі, проблеми у комерційній сфері як передумову запровадження системи АВС в Україні характеризують у сучасній юридичній літературі як специфічну ознаку розвитку системи АВС в Україні. Так, К. Канішева [11] слушно зазначає, що на відміну від західних країн, де зародження примирливих процедур відбувалося у сфері врегулювання міжособистих конфліктів (сімейних, сусідських), в Україні їх передусім використовують задля вирішення економічних конфліктів.

Отже, йдеться про принципову відмінність у розвитку соціально-правового явища альтернативного вирішення цивільно-правових спорів в Україні та у західних країнах, що підтверджує неможливість прямого копіювання іноземних моделей примирливих процедур.

Крім того, варто зазначити, що тривалий період панування командно-адміністративної системи призвів до значного послаблення національної правової традиції приватного правосуддя та формування в суспільній свідомості впевненості, що вирішення спору можливе лише за допомогою втручання органу влади – державного суду.

Незважаючи на наявність об'єктивних передумов і необхідність запровадження системи АВС в Україні, позитивне вирішення цього питання гальмується нині низкою проблем, серед яких можна назвати такі:

1. Відсутність стабільності у розвитку державної і судової систем. Як слушно зазначає І. Бережна [7], існує прямий зв'язок між альтернативною системою вирішення спорів та державною судовою системою. Досвід переважної більшості розвинутих країн довів, що перша система призначена саме для допомоги державній судовій системі. Отже, за відсутності стабільності першої не буде й стабільність другої.

2. Відсутність законодавчого регулювання окремих аспектів функціонування системи АВС.

Варто зазначити, що йдеться саме про законодавче регулювання окремих аспектів функціонування системи АВС, тобто потрібно досягти такого балансу, за якого буде, з одного боку, забезпечуватись захист прав осіб, які звертатимуться до послуг у сфері АВС, а з іншого – відсутня надмірна «зарегульованість» діяльності цієї системи, що може призвести до неможливості її створення, або до подальшого її руйнування.

3. Неготовність широких верств населення сприймати систему АВС як альтернативу державному судочинству. Таку ситуацію викликає насамперед відсутність об'єктивної інформації про особливості функціонування, можливості та переваги системи АВС для вирішення цивільно-правових спорів. О. Геселев [12] слушно зазначив, що основою всіх існуючих сумнівів щодо обґрунтованості та правомірності функціонування відновного правосуддя є загальні глобальні питання ставлення до права як феномену та соціального явища.

Однак ламання стереотипів є вкрай важливим для сприйняття нетрадиційних, нестандартних підходів до вирішення соціальних конфліктів. Вбачають, що така позиція є цілком слушною і щодо запровадження системи альтернативного вирішення цивільно-правових спорів.

Отже, задля забезпечення сприйняття системи АВС передусім суспільством, необхідна постійна цілеспрямована діяльність як органів державної влади, так і осіб, які здійснюють діяльність у сфері АВС, що має забезпечити ознайомлення населення із загальними засадами функціонування та перевагами вирішення спорів за допомогою способів АВС, а також створення атмосфери суспільної довіри до цієї системи.

Так, зокрема, під час опитування підприємства оцінили свій рівень знань про медіацію як дуже низький, адже 66 % респондентів зазначили, що взагалі нічого не знають про медіацію, і 29 % – знають дуже мало. Лише близько 4 % респондентів відповіли, що повністю обізнані про медіацію.

4. Небажання та недовіра деяких представників юридичної громадськості сприймати систему АВС. Яскравим прикладом цього є ситуація, яка склалася навколо третейських судів, діяльність яких певні представники юридичного світу розглядають як пособництво рейдерству в Україні.

Отже, за наявності об'єктивних передумов впровадження системи АВС в Україні, практична реалізація цього завдання вимагає комплексного підходу, поєднання зусиль державної влади та представників юридичної громадськості, а також, безумовно, врахування особливостей формування системи АВС в Україні.

1. Веселов А.В. История развития третейского суда в России / А.В. Веселов // Политология в России. – 2001. – № 11/12. – С. 37–39.
2. Михальський Ю.А. Третейські суди в Україні / Ю.А. Михальський, В.П. Самохвалов, В.І. Рижий та ін.; за ред. В.П. Самохвалою, А.Ф. Ткачука. – К.: Ін-т громадян. суспільства: ТОВ «ІКЦ Леста», 2007. – 184 с.
3. Харитонов Є.О. Методологічний імператив дослідження активів кодифікації у галузі приватного права / Є.О. Харитонов // Методологія приватного права: зб. наук. праць (за матеріалами наук.-теорет. конф., м. Київ, 30 трав. 2003 р.) / Редкол.: О.Д. Крупчан (голова) та ін. – К.: Юринком Інтер, 2003. – 480 с.
4. Кивалов С.В. Вступительное слово. Гражданский кодекс Украины: Комментарий. – Т. 1. – 3изд. 2-еб. – Х.: ООО «Одиссей», 2004. – 832 с.
5. Закон України від 24.02.1994 року № 4002-ХІІ «Про міжнародний комерційний арбітраж» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=4002-12&p=1307448909579792> (10.06.2011). – Назва з екрану.
6. Самохвалов В. Тенденції розвитку інституту третейського суду як актуальний напрям розбудови альтернативного судочинства в Україні / В. Самохвалов // Проблеми альтернативного судочинства в Україні: матеріали Першого львів. міжнар. форуму. – Львів: Львів. держ. ін-т новіт. технологій та управління ім. В. Чорновола, 2008. – 210 с.
7. Бережная И. Сумна доля альтернативних методів вирішення спорів в Україні [Електронний ресурс] / И. Бережная. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/berezhnaya/article/2073.aspx> (20.11.2010). – Назва з екрану.
8. Дослідження питань розв'язання господарських спорів в Україні. Опитування українських підприємств про господарські спори [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.leasing.org.ua/files//ADR-ukr.pdf>. – Назва з екрану.
9. Резолюція ПАРС «Функціонування демократичних інституцій в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/10/6/5451629> (15.06.2011). – Назва з екрану.
10. Купрій В. Розвиток недержавних інституцій у забезпеченні доступності правосуддя для громадян / В. Купрій // Проблеми альтернативного судочинства в Україні: матеріали Першого львів. міжнар. форуму. – Львів: Львів. держ. інс-т новіт. технологій та управління ім. В. Чорновола, 2008. – 210 с.
11. Канішева К.М. Розвиток примирливих процедур врегулювання спорів, які виникають із шлюбно-сімейних правовідносин [Електронний ресурс] / К.М. Канішева // Право і безпека: наук. журнал. – Х., 2009. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_2/PB-2/PB-2_32.pdf (29.06.2011). – Назва з екрану.
12. Геселев О. Зміна пануючого право розуміння як обов'язкова умова впровадження відновного правосуддя в Україні (філософсько-правовий аспект) / О. Геселев // Право України. – 2010. – № 3. – С. 106–114.